

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б.Н.ЕЛЬЦИН атындагы
КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ**

К 10.22.648 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 811.161(575.2) (043.3)

ШАРИПОВА ЧЫНАР РАИМБЕКОВНА

**Ч.АЙТМАТОВДУН “АК КЕМЕ” ПОВЕСТИНДЕГИ ОРУСЧА,
НЕМИСЧЕ ЖАНА КЫРГЫЗЧА КОЛОРОНИМДЕРДИН
ПАРАСИНТАГМАТИКАЛЫК САЛЫШТЫРМА МҮНӨЗДӨМӨСҮ**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Диссертациялык иш Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университетинин тарых филология факультетинин кыргыз филологиясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи : Абдраева Айгуль Төлөковна, филология илимдеринин доктору, доцент.

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

К 10.22. 648 диссертациялык кеңешинин окумуштуу катчысы, ф.и.к.,доцент

Г.О.Ибраимова

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык иштин актуалдуулугу. Түс феномени көп кырдуу, ошондуктан тилде түстөрдү кабыл алуу жана түстөрдү белгилөө процесстери ар дайым чет элдик жана ата мекендик илимпоздорду кызыктырып келген.

Колоронимдер (латынча *color* “түс, өң”, грекче *ονομα* “ат, наам, аталыш”) тилде өзүнчө, өзгөчө функционалдык-семантикалык алкакты түзөт. Алар өң-түстөрдү дифференциялап атап, уңгу, туунду түрүндө колдонулат, жөнөкөй татаал сөз түрүндө фразеологизмдердин курамында учурайт. Алардын когнитивдик-тилдик мазмунун химиялык, физикалык, биология-физиологиялык, психологиялык, лингвистикалык, символдук-сигналдык (семиотикалык), мифологиялык, табулук-сакралдык ж.б. семалар жаратат.

Түстөрдүн көрүү органы аркылуу адамдын аң-сезимине кириши, ойтуумда өзүнчө элеске ээ болуп, кишинин психикасына таасир тийгизиши, өң-түстөрдүн көркөм тил каражаттары аркылуу берилиши гносеологияда, психолингвистикада, стилистика теориясында ж.б. илимий тармактарда каралып жүрөт [<https://cheloveknauka.com/tsvetooboznacheniya-v-russkom-yazyke>]. Ушул өңүттө алганда колоронимдердин универсалдык касиеттерин, этнос аралык, маданий аралык жана жеке тилдик сапаттарын изилдөө да кызыгуу туудурат. Ал эми көркөм чыгармада бул топтогу лексемалардын образ жаратуучулук, пейзаж түзүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө, алардын бир тилден экинчи тилге которулуу өзгөчөлүктөрүн талдап чыгуу да зарыл проблема боло алат.

Жазуучу-философ Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги колоронимдердин орус тилинен немис жана кыргыз тилдерине которулушун иликтөө өзүнчө жаңы маселелерди ачыктап, талкуулап, буга чейин белгисиз натыйжаларды алууга негиз болот деп айтууга болот. Ушул факторлор изилдөө темасынын актуалдуулугун айгинелейт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Тема автордук демилге катары тандалып алынган.

Изилдөөнүн максаты катары Ч.Айтматовдун “Ак кеме” аттуу повестиндеги орусча колоронимдердин немис жана кыргыз тилдерине которулушун салыштырып талдоо тандалып алынды.

Бул максатка жетишүү үчүн алдыга төмөндөгүдөй **конкреттүү милдеттер** коюлуп аткарылды:

1) түс таануу, түс өлчөө теориялары менен таанышып чыгуу, колоронимдер тууралуу илимий изилдөөлөрдүн идеяларын, жоболорун, принциптерин, ык-методдорун өздөштүрүү;

2) колоронимдер жөнүндөгү монолингвалдык, билингвалдык жана полилингвалдык талдоолорго сереп салуу; өң-түс аталыштарынын типологиясы, этимологиясы, деривациясы боюнча иштерди талдап чыгуу, жетекчиликке алып пайдалануу;

3) Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги колоронимдерге сапаттык. сандык анализ жүргүзүү; алардын статистикасын жана парасинтагматикалык түзүмүн аныктоо;

4) повесттин немисче, кыргызча котормолоруна лингвосемантикалык жана лингвотипологиялык сереп жүргүзүү; оригинал менен котормонун ортосундагы адекваттуулук, шайкештик жана дал келүүчүлүк көрсөткүчтөрүнө мүнөздөмө берүү;

5) котормо менен оригиналдын ортосундагы окшоштук-айрмачылыктардын типтүү көрсөткүчтөрүн сыпаттап чыгуу.

Диссертациялык иштин **жаңы илимий натыйжалары:**

1) кыргыз колоронимдеринин төркүнүнө этимологиялык талдоонун жүргүзүлүшү;

2) Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги түс аталыштарына сапаттык-сандык мүнөздөмө берилиши;

3) повесттеги орусча колоронимдердин немисчеге жана кыргызчага которулушуна лингвотипологиялык сыпаттоонун аткарылышы;

4) тил аралык эквиваленттүүлүктүн жалпылоочу моделдеринин иштелип чыгышы жана колдонулушу.

Иштин практикалык баалуулугу. Диссертациянын натыйжалары тексттин тилин изилдөөчүлөргө, сөз маданияты жана стилистика боюнча сабактарда айлана-чөйрөнү сүрөттөөдө колоронимдерди колдонуу ыкмаларын үйрөнүүгө, көркөм чыгарманы тилден тилге которуу теориясын өздөштүрүүгө, орусча-немисче-кыргызча үч тилдүү, түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүүгө өбөлгө боло алат. Ал эми **теориялык баалуулук катары**, изилдөөнүн материалдары ЖОЖдордо лексикология, салыштырма тил илими боюнча атайын курстарды, семинарларды өтүүдө колдонулушу мүмкүн.

Коргоого сунушталган жоболор:

1. Бардык колоронимдер тил аралык, маданий аралык мүнөздө болот. Бир гана тилге тиешелүү колоронимдер сейрек кездешет.

2. Көркөм текстте колоронимдер түрдүү заттарды сүрөттөөдө, алардын сырткы көрүнүшүн сыпаттоодо колдонулат. Аларды тилден тилге которуу сапаты котормочунун компетенттүүлүгүнө байланыштуу.

3. Ч.Айтматов пайдаланган өң-түс аталыштарын котормочулар бирдей деңгээлде бере албайт, ошондуктан аларды бир нече типтүү формулалар менен туюнтууга болот.

4. Колоронимдер тексттин курамында, жалпы дискурста түрдүү критерийлер аркылуу жиктелишет. Аларды түз-өтмө, баштапкы-жаңы, табигый-жасалма, таза-аралаш, жагымдуу-жагымсыз, жөн-символдуу, которулган-каторулбаган ж.б. өлчөмдөр менен мүнөздөөгө болот.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Теманы, предметти тандоо Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинин орусча, немисче, кыргызча тексттериндеги колоронимдерди иргеп жазып чыгып, өз ара салыштыруу, булардын окшоштуктарын, айырмачылыктарын белгилөө, жандаштырып талдоо диссертант тарабынан жекече жүргүзүлдү. Ишти пландаштырууга жана алгачкы текстти редакциялоого илимий жетекчи салым кошту.

Иштин натыйжаларынын апробациясы. Изилдөөдө алынган натыйжалар, табылгалар Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университетинин кыргыз филологиясы кафедрасында 2 ирет талкууланды. Иштин материалдары баяндама түрүндө аталган университеттин илимий-практикалык

конференцияларында үзгүлтүксүз каралып келди (2016-2023). Ошондой эле иштин айрым бөлүктөрү ЖОЖ аралык, республикалык форумдарда талкуудан өтүү (2020, 2023).

Диссертациянын түзүлүшү. Изилдөө киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 169 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө изилдөө темасын тандоонун актуалдуулугу негизделип, максаты жана конкреттүү милдеттери аныкталат. Илимий жаңылыгы аргументтештирилип, теориялык жана практикалык маанилүүлүгү ачылып берилет. Коргоого алынып чыгуучу жоболор түзүлүп, изилдөөчүнүн жеке салымы, иштин апробациясы, диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү көрсөтүлөт.

1-БАП. ӨҢ-ТҮС АТАЛЫШТАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН БАШТАПКЫ ИДЕЯЛАРЫ, ЖОБОЛОРУ ЖАНА ӨҢҮТТӨРҮ

1.1. Өң-түс заты жана анын касиеттери илим аралык изилдөө объектиси катары.

1.1.1. Түс таануунун энциклопедиялык өңүтү. Кыргызча *түс* – “белгилүү бир өң, ыран; кебете, көрүнүш, түр” (КТТС). Бул анын лексикалык мааниси. Бирок *түс* сөзү ири концептуалдык мазмунду да билдирет. Концептуалдык мазмун түшүнүк, фрейм түрүндө, табигый кубулуш катары, физикалык, химиялык, медициналык, психологиялык, технологиялык ж.б. алкактарда каралат. Анын көп сапаттуулугу, түркүн тараптары энциклопедиялык сөздүктөрдө комплекстүү берилет. Түс түшүнүгүнүн мазмунун БСЭ боюнча өтө кыска аныктап берсе болот.

1. Түс – материалдык дүйнөдөгү объекттердин бир беткей касиети. Ал көрүү сезими аркылуу кабыл алынат. Көпчүлүк учурларда түстү туюу зат тардан чыккан электромагниттик нур агымдарынын көзгө тийгизген таасиринен жаралат. Нур толкундарынын узундугу түрдүү диапазондо жүрөт (көрүнгөн диапазон – толкундардын узундуктары 380-760 нанометр). Кээде түстү нур агымынын көзгө тийгизген таасири жок деле көзгө басым жасаганда, урганда, электрдик козгоо шартында ж.б., добуш, жылуулук, катуулук ж.б.у.с. туюуга байланыштуу ойдогу ассоциациялар боюнча түрдүү элестетүүлөрдүн натыйжасында сезүүгө болот. Түс туюуларын түркүн боёктуу предметтер, алардын ар кыл жарыктагы тараптары, түрдүү жарык булактары жана булар жараткан жарыктар пайда кылат.

Нерсенин түсүн анын өңү, бетинин бөтөнчөлүктөрү, жарык булактарынын жана жарыкты өткөрүүчү чөйрөнүн оптикалык касиеттери, көрүү анализаторлорунун касиеттери, мээ борборлорунда көрүнгөн таасирлерди иштеп чыгуучу психофизиологиялык процесстер шарттайт.

2. Түс таануу, өң ажыратуу адамзаттын эволюциясы, өнүгүүсү менен байланыштуу. Түс ажыратуу мезгилге, убакытка, жашоо чөйрөсүнө, жекече абалга карата өзгөрүлөт. Көпчүлүк түстөрдүн аталыштары тигил же бул түс мүнөздүү болгон заттардын атынан пайда болот.

3. Түс таануу өзүнчө мээ борборлору аркылуу жүргүзүлөт. Колориметрия – түстөрдү өлчөөнү жүргүзүүчү дисциплина. Илимде бинокулярдык колориметрия

деген кичи тармак бар. Мында бир көз экинчисисиз эле адаптацияга ээ болушу каралат. Ошондой эле түс таануу үчүн спектрлик түс, түс сезүүчү фоторецептор, спектрлик сезим, түс тону, жыштыгы жана жарыктыгы, ахроматикалык түс, көрүү адаптациясы сыяктуу түшүнүктөр иштелип чыккан. Мунун баары өң-түс көп профилдүү изилдөөнүн объектиси боло ала тургандыгын тастыктайт.

Ошентип, түстү ар тараптан талдана турган, түрдүү илимий тармактардын өкүлдөрдөрүн кызыктырган, теориялык да, практикалык да (фотография, боёо технологиялары, түстүү музыка ж.б.) мааниси бар табигый-жасалма кубулуш деп эсептөөгө болот.

1.1.2. Түс таануунун жаралышы жана негизги багыттары. Түс атоолору, алардын төркүнү, этимологиясы, бир тилден экинчи тилге өтүү өзгөчөлүктөрү, символикасы байыртадан эле тилчилердин көңүлүн бөлүп келет. Түс номинанттары бардык тилдерде бар, анткени дүйнө, айлана-чөйрө түркүн боёктор менен «чүмкөлүп», тилдин номинациялоосуна жол ачып турат. Түс – заттардын көрсөткүчү. Түс таануунун негиздөөчүсү – И.Ньютон (XVII к.), аны улантып, тактап жаңы таанымды И.В.Гете иштеп чыккан (XVIII к.), жүрө-жүрө бул тармактын өнүгүшүнө көптөгөн окумуштуулар салым кошкон. Кийинки изилдөөлөрдө түс таануунун кыйыр чеги кеңейип, түстүн жаңы закондору, өзгөчө тараптары аныкталды, адамдын түс ажыратуусу сезүү органдарынын узаккы эволюциясынын натыйжасы катары көрсөтүлдү.

Бул маселе С. И. Абишева (2009), Л. Айсман (2010), Б. А. Базыма (2005), А. И. Белов (1988), Б. Берлин, П. Кей (1999), А. С. Бондарев (1954), Г.Э. Бреслав (2000), Г. А. Бексултанова (2014, 2016, 2018), А. П. Василевич (2008), А. Вежбицкая (1996), Г. Г. Воробьев (1993,1998) Ю. В. Дюпина (2013), Ш. К. Жаркынбекова (2004), А. А. Исаев (2006), С. В. Кравков (1952), М. Люшер (1996), М. Миннарт (1969), Л. И. Миронова (1984, 1993), Н. М. Назарбаева, М. М. Базарбаева (2023), Н. Д. Ньюберг (1932), Е. В. Саввина (2001), К. Саматов (1997, 2003, 2017), Н. В. Серов (1990, 2002), Е. Н. Соколов, Ч. А. Измайлов (1984), О. А. Сухарева (1986), Г. Н. Фадеев (1983), З. С. Файзуллина (2005), Р. М. Фрумкина (1984), Б. Цойгнер (1971), Ф. Н. Шемякин (1980), Р. О. Яньшин (1996) сыяктуу ж.б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринде талкууланып, кенен, ар тараптуу мүнөздөмөгө ээ болду. Тиешелүү эмгектерде түстүн физикалык, биология-физиологиялык, химиялык, медициналык, психологиялык, символдук-сигналдык (семиотикалык), идеологиялык, тилдик, маданий, мифологиялык, табулук-сакралдык, жекече-инсандык ж.б. касиеттери иликтөөгө алынды

1.2. Түс таанууга жана түс аталыштарын иликтөөгө тиешелүү илимий тармактар. Өз жашоосунда адам түрдүү өңдөрдү, түстөрдү, боёкторду учуратат, ажыратат, жаратат жана колдонот. Айрым өңдөр сезилет, бирок аталбай деле калат. Түс спектрлери эбегейсиз көп. Түс ажыратуу күндөлүк эле тирүүчүлүктө эмес, өзүнчө илимий чөйрөлөрдө – физикада, биологияда, химияда, нейрофизиологияда, медицинада, психологияда ж.б. табигый илимдерде мааниге ээ.

1.3.Түстүн символдук маани-маңызы жөнүндө. Түстөр символдошуучу касиетке ээ. Алардын семиотикалык кызматы күчтүү. Ошондуктан алар коомдук жашоодо, саясат-идеологияда, диний ишенимдерде, этностук үрп-адаттарда түрдүү кошумча маалымат берүүчү функцияларды аткарат.

1.4.Түс психологиясы жөнүндө. Түстөрдүн адамдын физиологиясына, психологиясына, эмоциялык абалына тийгизген таасирин изилдөө да зарыл. Түстөр, алардын түрлөрү кишинин жүрүм-турумуна, ал-абалына, эргүү алуусуна же басынып калышына себеп болот, кишинин көзүнө гана эмес, угуусуна, жыт алуусуна, даам сезүүсүнө да үлүш кошот. Түс менен добуш, үн тыгыз байланышта.

1.5. Өң-түс аталыштарынын лингвистикада изилдениши. Түс аталыштарын изилдөө лингвистикада ири салтка айланган. Колоронимдер монолингвалдык, диалингвалдык жана полилингвалдык өңүттөрдө иликтенемкте, тектеш жана тектеш эмес тилдердин материалында каралып жүрөт. Алардын бир тилде пайда болуп, башка тилдерге өтүү жолдору да кенен анализге алынган.

Колоронимдердеги метафоралашуу, семантикалык жактан жылышуу, полисемиялык түзүмдөр айрыкча фразеологизмдерде таркалган. Бул маселе да ар тараптан талданууда. Түстөрдү атоо түрдүү тилдерде ар башка жүргүзүлөрү, түс атоолорунун тилдердеги карым-катышы, алардагы полисемия, метафоралашуу, сөз жасоо, сөз айкашуу, жалпылануу ж.б. кубулуштар менен шартталышы да изилденүүдө. Негизи түстөр сын атоочтор аркылуу туюнтулат, типтүү атрибутивдик сөз айкаштарында, көптөгөн фразеологизмдерде берилет. Түс атоолору көркөм тексттердин таасирдүүлүгүн күчөтөт.

Колоронимдердин көркөм тексттеги кызматы, алардын бир тилден экинчи же үчүнчү тилге которулуу өзгөчөлүктөрү алигиче ачык бойдон калып, атайын иликтөөнү талап кылууда.

2-БАП. ӨҢ-ТҮС АТООЛОРУН САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1.Иштин методологиялык негиздерин түзүүчү баштапкы жоболор. Салыштырма лингвистиканын өнүгүүсү адамзат тарыхынын байыркы доорлору менен байланыштуу. Тил илиминин ар бир жогорку этабы жаңы тармактардын, аспектилердин, методдордун пайда болушу менен шартталат. Мындай жаңылыктарга илимде түс таануу (орусча: цветоведение) түшүнүгүнүн пайда болушу кирет. Түстөр физикалык, химиялык, экологиялык, психологиялык, лингвистикалык, семиотикалык, мифологиялык ж.б. касиеттерге ээ. Өң-түстөрдүн түрдүү тилдердеги аталыштарын изилдөө, демек, полипарадигмалдык аспекте сыпаттоону талап кылат. Изилдөөнүн методологиялык пайдубалын түс таануу (цветоведение) теориясы, лингвогенетика менен лингвотипологиянын жоболору, антропоборбордук лингвистиканын идеялары, котормо теориясы, парасинтагматика идеясы жана провербиалдык талаа категориясынын талаптары түздү.

2.2.Изилдөөдө жетекчиликке алынган ык-методдор. Изилдөө эмпирикалык (байкоо, топтоо, каттоо, иреттөө, системалаштыруу, которуу, саноо, чечмелөө, эксперимент жүргүзүү ж.б.), жалпы теориялык (сыпаттоо, салыштыруу, жандаштыруу, жалпылоо, моделдештирүү, аналогия, индукция, дедукция, анализ, синтез ж.б.) методдор жана диалектикалык метод аркылуу жүргүзүлөт.

2.3. Өң-түс лексикасынын парадигмалык түзүмү изилдөө материалы катары. Иштин объектиси - тилдеги өң-түс атоолорунун системасы, ал эми предмети - кыргыз, орус жана немис тилдериндеги түс номинанттарынын

Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинде атоо, көркөмдөө, баалоо жана эмоцияны билдирүү максаттарында колдонулушу.

Бул жерде лексикалык парадигма жөнүндө бир аз сөз кылууга болот. Тигил же бул тилдеги сөз корунун жыйындысы кичи топтордон турган лексикалык ири парадигманы түзөт. Парадигмалар көлөмдөрү боюнча түрдүүчө. Сөз түркүмдөрү-өзүнчө касиеттерге ээ кичи парадигмалар. Булардын негизги – жардамчы, предметтик – процессуалдык, атоочулук – байланыштыруучулук болуп кичи топторго бөлүнүштөрү да парадигма тууралуу жобого туура келет. Ал эми предметтик сөздөр ичинен жалпы – энчилүү, абстракттуу – конкреттүү, жансыз – жандуу, реалдуу – ирреалдуу ж.б. топторду ажыратышы да парадигма түшүнүгүнүн лексикалык «катмарларды» изилдөөгө зарылдыгын көрсөтөт.

2.3.1. Тилдеги өң-түстү туюнтуучу сөздөр чектүү, өз алдынча лексика-семантикалык бир топту түзөт. Бардык парадигмалардай эле өң-түс аталыштары – жалпы жана өзгөчө сапаттарга ээ болгон лексемалардын тобу. Түстөрдү атоочу сөздөрдүн көбү түрдүү тилдерде түрдүү санда болот. Алгачкы-уруулук коомдун шартындагы этностордо колоронимдер жарды болуу керек. Түстөрдүн түркүн боекторун, оттенкторун, кубулуу касиеттерин, кошулмаларын ажыратуу адамдарда аң-сезимдин бир кыйла өнүгүүсүнө, көрүп туюу жөндөмүнүн өрчүү даражасына, табигый түстөрдү дифференциялап, топтоштуруп, түрлөргө бөлүп, категорияларга ажыратыш мүмкүнчүлүгүн өсүшүнө, сүрөт тартуу жана боек даярдоо, адистик чеберчиликтерин такшалышына (живопись, боёо технологиясы ж.б.), дүйнө көрүү, таануу, билүү мүмкүнчүлүгүнүн дасыгышына байланыштуу. Иште орус, немис жана кыргыз тилдериндеги колоронимдердин негизги тизмесин беребиз жана кыскача мүнөздөйбүз. Айтып кетүү керек: негизги тизме – шарттуу критерий. Анын түзүүчүлөрүн аныктоо сөздөрдүн саны менен белгиленет. Бир мисалга кайрылалы. Байыркы түрк тилдеринин салыштырма лексикологиясында өң-түс атоочу сөздөрдүн жалпы тизмесине *ак/белый, кара/черный, сары/желтый, көк/голубой* сөздөрү гана киргизилген. Болгону төрт лексема. Бул, албетте, кемтик парадигма. Толук парадигма өң-түс лексемаларынын баарын камтыйт. Бул маселе өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Келтирилген төрт сөз бир аспектте гана берилген. Башка изилдөөлөрдө алардын сандык көрсөткүчтөрү ар түрдүү.

Кайсы биз сөздүктөрдө, мисалы, 2 томдуу БНРС (Большой русско-немецкий словарь) сөздүгүндө, немис тилинин түс аталыштары бүт камтылган. Ошондой эле колоронимдердин мааниси да түрдүү сөздүктөрдө түрдүү санда берилет. Бир сөздүктө орусча *черный* «кара» сөзүнүн 14 мааниси, ал катышкан 35 идиома катталган. Кыргызча *кара* сөзүнө К.К.Юдахин кенен семантикалык мүнөздөмө берген. Анын 16 лексикалык маанисин, 33 фразеологиялык маанисин ачып койгон. Ал эми бул сөздүн семаларына тереңирээк үңүлүп талдоо анын 50дөй түрүн ажыратууга мүмкүндүк бермек. Биз көбүнчө К.К.Юдахин менен К.Саматовдун материалдарына кайрылдык.

2.3.2. Биз эми салыштырылып жаткан үч тилдеги колоронимдердин негизги аталыштарын кыскача эквиваленттештирип беребиз. Түс атоолорунун семантикасына: 1) эпитеттик; 2) предметтик (номинативдик); 3) физика-химиялык; 4) мифтик-ирреалдуу; 5) символдук; 6) экологиялык-санитардык; 7) терс баалоочулук; 8) оң баалоочулук; 9) технологиялык-

боёочулук; 10) саясый-идеологиялык; 11) улуттук-этностук; 12) диний; 13) ареалдык; 14) расалык ж.б. катмарлар мүнөздүү. Өң-түс аталыштары көптөгөн семантикалык, сөз жасоочулук, сөз өзгөртүүчүлүк дериваттарга ээ.

2.4.Өң-түс аталыштарынын этимологиясы жөнүндө. Колоронимдердин этимологиясы бир тилдин материалында чечилбейт, бир нече тилдик же тил аралык, тил бүлөлөрү аралык же ностратикалык алкакта ачыкталынат. Кыргызча *кара, сары, күрөң* сөздөрү бир эле түрк тилдериндеги эмес, башка тилдердеги да тектеш сөздөр менен салыштырылат. Өң-түс сөздөрүнүн тегин, өнүгүшүн, азыркы абалга жетишин изилдөө салыштырма тил илими үчүн өтө маанилүү.

2.4.1.Ностратика тармагы. Ностратика – алтайлыктардын, афразиялыктардын, дравиддердин, индоевропалыктардын, картвелдиктердин жана уралдыктардын тилдер бүлөлөрүнүн тектештигин далилдөөчү лингвистикалык тармак (В. М. Иллич-Свитыч, А. Б. Долгопольский ж.б.). Учурда ностратикалык тил бүлөлөрүнүн түзүмү кеңейтилип каралып жүрөт. Аларга дагестандыктардын, эскимос-алеуттардын, чукча-коряктардын, син-тибеттердин тилдер тобу кошулуп каралууда (С.А.Старостин). Бул изилдөөлөрдө эзелки **kar* «кара» аттуу сын атооч сөзүнүн келип чыгышы, өзгөрүлүшү, семантикалык жактан байышы, деривациялык жана фонетикалык жактан трансформацияланышы сыпаттоого алынат. Тиешелүү маалыматтар түрдүү басылмаларда бири-бирине байланышсыз, үзүк-үзүк баяндалат. Биздин максат ушул өз ара байланышсыз катталган, биримдикте каралбаган материалдарды синтездеп, чогуу мүнөздөп чыгуу болуп эсептелет. Төмөндө аталган байыркы уңгунун ностратикалык тилдердеги рефлекстери салыштырылып берилет. «Кара» маанисинин прототибин **kar* түрүндө белгилеп (жылдызча – реконструкцияланган байыркы сөздүн көрсөткүчү) башка түрдүү тилдерден алынган мисалдар А. Б. Долгопольский, В. М. Иллич-Свитыч, В.И. Цинциус, С.А.Старостин, Л.С. Левитская, Г.Д. Санжеев, М.Н. Орлова, З. В. Шевердина ж.б. окумуштуу-компаративисттердин эмгектеринен алынды.

2.4.2.Байыркы **kar* «кара» уңгусунун аныкталган рефлекстери Байыркы **kar* «кара» архетиби түрдүү фонетикалык, семантикалык, деривациялык өзгөрүүлөргө дуушар болуп, «кара» түс мааниси түрдүү трансформаларга, мазмундук жылыштарга өтүп кеткендигин көрөбүз. Мунун ири көлөмдөгү дарак сүлпөтүндөгү моделин түзүп чыгууга да болот. Башка колоронимдерди да ностратикалык өнүктө талдап чыгууга болот. Бирок бул иш өзүнчө атайын ири масштабдагы иликтөөнү талап кылат.

2.4.3. Бул бөлүкчөдө биз байыркы **kar* «кара» уңгусунун азыркы кыргыз тилиндеги семантикалык жана сөз жасоочулук дериваттарын башка жакынкы, алыскы тектеш тилдердин материалдары менен салыштырып карадык.

2.5. Кыргызча колоронимдердин түрк тилдериндеги негизги шайкештери: *ак* түстү атоочу сөздөр булар: алт., баш., б.тюрк., каз., к.калп., к.балк., кар.к., кр.тат., кырг., лоб., ног., с.юг., тат., тув. *ак*, түркм. *аак*, аз., түрк диал., чаг. *аг*, гаг., кар., түрк *ак*, кар.к., түрк диал., хак. *ах*, өзб. *оқ*. Булардын маанилери: «ак кар/пахта түсү» (бардык тилдерде), «актык, ак түскө ээ болгондук» (алт., к.балк., түрк, түркм.), «чел, көзгө түшкөн ак (оорудан, улгайгандан)» (аз., к.балк., кум., кырг., түрк, түркм., өзб.), «(көздүн, жумуртканын) агы» (аз., алт., гаг., кар., кр.тат., кум., кырг., тув., түрк, хак.), «сары

чач, блондин» (хак.), «кубарган, кубарыңкы» (тат.), «сүт, сүт азыктары» (баш., каз., к.балк., кырг.), «ак чыт/сурп» (аз., кум.).

Түрк тилдеринде **кызыл** түстү *қыз-* жана *ал-* уңгулары туюнтат. Эң таркалган аталыш алт., бар., бал., гаг., каз., кар.т.ч., к.калп., кум., кырг., лоб., ног., сал., с.юг., тат., тоф., тув., түрк, өзб.диал., уйг., чаг., халаж,*кызыл*, түрк диал. *гызыл*, аз., түркм. *кызыл*, сал.диал. *кызыл*, *гәзәл*, баш. *кызыл*, як. *кызыл*, кар.г. *кызыл*, лоб., уйг.диал., өзб., чаг. *қизил*, хак. *хызыл*, чув. *хёрлэ*. Алар туюнткан маанилер: «кызыл» (бардык булактарда, бирок баш., каз., түрк, уйг.диал. башкача); «кызыл, кызыл жүздүү, бети кызыл, күлгүн кызыл, ачык кызыл» (алт., баш., каз., к.калп., кум., ног., тат., түркм., өзб.диал., хак., чув.).

Сары түстүн түрк тилдериндеги аталыштары мындай: аз., алт., бал., гал., к.калп., кар., кум., ком., кырг., леб., ног., сал., тат., тел., түрк *сары*, бүркүм, өзб. диал. *саары*, чув. *сара*, күм. *сари*, баш. *хары*, леб. *саруу*, тат., түрк *сару*, халаж. *саары*, кырг. диал. *сарык*, с.юг., тоф., тув., уйг. диал., хак. *сарығ*, узб., хак диал. *сариф*, лоб. *сайығ*, *сайык*, өзб. диал. *сәриғ*, *сәрик*, *сәйиг*, *сырығ*, *сыйығ*, уйг. диал. *сәриғ*, *серик*, *сариф*, *сарык*, узб. *сарик*, лоб. *саик*, чув. *шураяк*. *арыы*. Биринчи муундагы үндүү түркмөнчө халажча сөздөрдө, өзбек диалектилеринде созулуп кеткен. Эзелки форма катары **сары** аталышын белгилөөгө болот. Анын учурдагы рефлекстери төмөндөгүдөй маанилерге ээ: “сары” (якутчадан башка тилдерде), “сары, саргылт, орус түспөл” (к. калп., кырг., хак., чув.), “ак саргыл чачтуу, ак саргыл” (тат.), “блондин / блондинка” (алт., ног., өзб., хак., чув.).

Түрк тилдериндеги **көк** түстүн аталыштары полисемиялык мүнөздө: алт., бал., б.түрк, каз., к.калп., кар.к., койб., кач., кырг., леб., лоб., ног., саг., тат.диал., тел., түркм.диал., түрк диал., уйг., шор., чаг. **көк**, кар.т., к.тат., кум., өзб. *көк*, баш., с.юг. *күк*, сал. *кух*, караг. *гүй*, аз., тур.диал. *гөй*, тур диал. *гог*, *гоо*, кум., турк диал. *гок*, түрк диал. *гев*, *гөв*, *гө*, аз., түрк *гөй*, аз. *гуй*, гаг., күм., өзб.диал., түрк диал. *гөк*, алт.диал., койб., тув.диал. *көөк*, түркм. *гөөк*, як. *күөк*, чув. *кавак* (эпентетикалык тыбыш менен), аз. *гүй*, кар.г., с.юг. *кек*.

Аталыштар заттык, сын атоочтук, процессуалдык ж.б. кызматтарда кездешет. Түрк колоронимдеринин этимологиясын дагы улантууга болот (*боз*, *мала*, *пушту*, *чаар*, *буурул* ж.б.). Жогорудагы кыскача салыштырып талдоо өң-түс аталыштарындагы семантикалык көп түрдүүлүктүн себептерин, ажыроо, баюу жолдорун изилдөөгө негиз болот. Ошол эле учурда алардын көркөм тексттеги трансформалары үчүн мотивация катары кызмат кылат.

3-БАП. Ч.АЙТМАТОВДУН «АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНДЕГИ КОЛОРОНИМДЕРДИН ОКУЯ БАЯНДООДОГУ, КӨРКӨМ ОБРАЗ ЖАРАТУУДАГЫ КЫЗМАТЫН ПАРАДИГМАТИКА-СИНТАГМАТИКАЛЫК ӨНҮТТӨ ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ НАТЫЙЖАЛАРЫ ЖАНА ТАЛКУУЛООСУ

3.1. Котормо «эркиндиги» тууралуу. Изилдөөнүн предмети катары Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги өң-түс аталыштарын изилдөө проблемасы тандалып алынды. Мунун себеби - повестте колоронимдер салыштырмалуу көп колдонулган. Анын үстүндө чыгарманын аталышында да түс туюнтуучу сөз пайдаланылган.

«Ак кеме» повести орусча жазылган. Кийин аны башка көптөгөн тилдерге (кыргыз, өзбек, казак, татар, англис ж.б.) которушкан. Биз анын төмөнкү үч текстине гана лексика-семантикалык, парадигматика-синтагматикалык салыштырма талдоо жүргүзөбүз: 1. Белый пароход // Ч. Айтматов. Собрание сочинений: В 7 Т. Том 2. Повести / Сост. и ред. акад. Р.Рахманалиев. – М., 1998. – 512 с. («Белый пароход» - 130 б.). Кыскартылганы – БП. 2. Ак кеме // Ч.Т.Айтматов. 8 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы. 3-том / Түзгөн акад. А.А.Акматалиев. – Б., 2008. («Ак кеме – 149б.). Кыскартылганы – А.К. 3. Das weiße Dampfer // Tschingis Aitmatov. Verlag volk und Welt. – Berlin, 1977. – 335 seite. Кыскартылганы – Н (немисче текст).

Көрүнүп тургандай, повесттин көлөмү орусчада 130 бет, кыргызчада 149 бет. Демек, кыргызча котормодо 20 бетке жакын «кошумча» материал берилген. Муну биз, биринчиден, тилибиздин бөтөнчөлүгү менен, мүнөздөөнү көбүнчө аналитикалык түрдө жүргүзгөндүгүбүз менен түшүндүрсөк болот. Экинчиден, котормочу А.Жакыпбеков кээде тексттен өтө эле алыстап, автордук позициядан кескин оолактап, өзүнүн дүйнө көрүүсүн кенен баяндап, авторго таңуулап жиберген учурлары бар. Бир мисалга кайрылалы: 1. *И горы Кунгеи, обращенные к солнцу; на склонах Кунгеев ничего не росло, кроме травы. И горы еще поменьше, в той стороне, где озеро – просто голые каменные увалы* (БП: 197). – *Das Kungei – Gebirge, der Sonne zugekehrt, auf dessen Hängen nichts wuchs als gras – Die noch kleineren Berge auf der Seeseite, kahle, steinige* (Н:52). Орусча – немисче тексттерде бир да колороним жок. Экөө мазмуну боюнча бири-биринен негизинен шайкеш. Ал эми А.Жакыпбековдун сүрөттөөсү беш сүйлөмгө сыйган. Аталган тилдеги тыгыз байланыштагы эки сүйлөмдүн мазмунун котормочу өң-түс аттарына шыкап которуп койгон:

Илгери-илгери, - деп айтып берчү таятасы, - кыргыздар күнгө, көккө сыйынып, көк асманды Теңир туткан. Көккө чокусу жетип турган улуу тоону Теңир-Тоо деп атап, анын күмүштөнгөн чокусун Хан-Теңир деп улук көргөн. Теңир-Тоону калкалап, ак мөңгү сакал Ала-Тоо керме тартып чалкалап, бу да укмуш бараандуу. Ак сакалдын кара көрпө жакасы сымал береги көлгө түшкөн көкүрөгүн чер токой баскан... Күнгөйгө дүрбү салса, бул тараптын тоолору жапысыраак, токою жок жылаңач кызыл төш (АК: 39). Оригиналда бир да колороним жок. Ал эми котормочу «ээнбаштык» кылып көп эле өң-түс аттарын үч түрдүү маанилерде колдонгон. Котормочу өзүнүн теңирчиликке болгон кызыгуусун жана терең ишенүүсүн Ч. Айтматовго таңуулап койгон. Мында төмөнкү колоронимдер: **көккө сыйынып** «кудайга табынып», **көк асманды** (түс мааниде), **көккө жетип** «асманга жетип/тийип», **ак мөңгү** (түс), **ак сакалдын** (түс), **кара көрпө** (түс), **кызыл төш** (түс) пайдаланылган. Ошентип, котормо 7 колоронимди текстке артыкбаш эле кийирип алган: бешөө сын атоочтук, экөө зат атоочтук кызматта колдонулган. Биз талдоодо котормого тыкыр карап, мындай эркиндик кетирилген жерлерин көрсөтүп, өзгөчө көңүл бурган жокпуз, статистикага да мерчем менен киргиздик.

3.2. Ак түстүн аталыштарынын орусчадан кыргызчага жана немисчеге которулушу. “Ак кеме” повестинин үч тилдеги “нөл” ченеминдеги “ак” маанисин туюнтуучу лексикалык-фразеологиялык бирдиктерди салыштырып талдап, төмөнкүлөрдү белгилеп кетебиз. Кыргызча текстте *ак* сөзү же уңгусу 52

ирет, орусча текстте *белый* сөзү 44 ирет, немисче “*weiss*” сөзү 44 ирет колдонулган. Кыргызча 3 жолу бул маанини куу аталышы туюнтат. Кыргызча котормо автордук тексттен көп эле жерлерде оолактап кеткен. Колоронимдердеги болуу-болбоо, колдонулуу-колдонулбоо катыштары бир нече модель-формуларга баш иет: “нөл-колороним-нөл”, “колороним-колороним-колороним” ж.б.

3.3. Кызыл түстүн үч тилдеги аталыштары. Кызыл түс чыгармадагы объекттердин элесин берүүдөгү таасирдүү каражат катары кызмат кылат. Аны атоодо «кызыл» маанидеги орусча сөз 15 жолу, кыргызча 14 ирет, немисче 12 жолу колдонулган. Кыргызча сүйлөмдөрдө кызыл түстүн аталыштары 3 ирет көк сөзү менен берилип калган.

3.4. Кара түстүн көркөм образды жаратуудагы кызматы. Изилдөөнүн бул бөлүгүндө эзелки *кар “кара” сөзүнүн рефлекстери ностратиканын алкагында талдоого алынды. Изилдөөдө колоронимдердин семантикасы да каралды. Аларга полисемия мүнөздүү. Биз кыргызча **кара**, немисче **rot** “кызыл” лексемаларынын көп маанилүүлүгүн көрсөтүүгө аракеттендик.

3.5. Кыргызча көк уңгусунун «Ак кеме» повестиндеги маанилеринин орусча немисче текстериндеги шайкештери. Көк сөзү учураган үзүндүлөрдүн айрымдары *кызыл* колороними менен байланышта жогоруда каралып өттү: *побагровел – кара көк болуп чыкты (кызарып кетти делинбей)*, аныктоочу жок эле орусча *волна* «толкун» сөзүнө кыргызчада *көк мөлтүр толкун* айкашынын берилиши ж.б. Повесттин башында эле *син-*, *көк-*, *blau* үч илтигинин атоочтук маанидеги экспоненттери учурайт:

1. *Он тот час выскочил из воды, быстро натянул на тощие бедра штаны и, сам мокрый еще, посиневший – вода в реке холодная, - побежал по тропе ко двору, чтобы первым возвестить приезд автолавки* (БП: 79). – 2. *Суудан ыргып чыгып, ыштанын ана - мына кийди да, кургабастан, көгөргөн эриндерин кымтый албай, жалгыз таман жол менен үйгө чуркады, машина-дүкөндүн кабарын элден мурун жар салууга шапты* (АК: 18). – 3. *Sogleich sprang era us dem Wasser, zog schnell die Hosen über die mageren Schenkel und rannte noch ganz naß und blau gelhoren – das Wasser im Fluß war kalt – den Pfad zum Hof entlang, um als erster den Verkaufszug anzu – kündigen* (Н: 9).

Бул жерде *посиневший* «көгөрө түшкөн» - *көгөргөн (эриндерин кымтый албай)* - *blau gelhoren* шайкештиги берилген. Орусчада, немисчеде муздак суудан дененин көгөрүп кеткени белгиленсе, кыргызчада эриндердин өңүнүн өзгөрүлүп, үшүп кеткендиги көрсөтүлөт: денени эринге барабарлоо жүргөн.

Кийинки орусча текстте да *син-* «көк» уңгусу этиштин курамында берилет, немисче *Blau* зат атоочу аркылуу туюнтулат. Мында Ысык-Көлдүн бетинин көгөрүп турганы көрсөтүлөт. Кыргызчада болсо *көк* аталышы эки ирет берилет, бирок колоронимдер көл бетин мүнөздөбөй котормочу – орусча *Там вода и небо соприкасались* деген сүйлөмдөгү зат атоочторго *көк* сын атоочун аныктооч кылып берет: *көгүлтүр* суу менен *көк* асман биригип кеткендей. Көк аныктоочу деңиздин бетиндеги көктү көрсөтпөй калган:

1. *И на самом дальнем краю земли, куда только достигал взор, за песчаной прибережной полосой густо синела выпуклая кривизна озера. То был Ыссык-Куль. Там вода и небо соприкасались* (БП:197). – 2. *Алыска созулуп, эриген коргошундай*

көлкүлдөп, Ысык-Көл жатат. Көлдүн төрүнө көз жетпейт, көгүлтүр суу менен көк асман биригип кеткендей (АК: 39). – 3. *Und am entferntesten Ende der Erde, das der Blick gerade noch erreichte hinter einem sandigen Küsten-streifen, schimmerte in sattem Blau der gewölbte See Issyk-Kul. Dorf –berührten sich Himmel und Wasser* (Н: 52). Бирок котормочу көл бетиндеги көктүктү эриген коргошундай көлкүлдөп атрибут аркылуу туюнтат. Демек, кыргызчада көк түс үч жолу белгиленгендигин баса айтууга болот.

Көк сөзү кыргыз тилинде полисемиялык касиетке ээ. Анын семалары кара сөзүнүкүнө жакындап кетет. Ал «кежир», «таарынчаак», «аза/маркум ызаты», «асман», «бийиктик» ж.б. маанилерди туюнтат. Демек, кыргызчада колдонулган көк сөзү башка тилдерде колоронимдик касиетке ээ эмес эле сөздөргө туура келет:

1) *көктү жаппайт – не заслоняет неба – rerdeckt nicht dem Himmel* (АК: 20; БП: 181; Н: 13); 2) *көктөн кут түшкөндөй – повезло* (оң келди/буюрду) – *hatte Glueck* (АК:25; БП: 185; Н:24); 3) *төбөсү көккө жеткенсип* («башы асманга жеткенсип») – жок – жок (АК: 37; БП: 195; Н: 49);4) *күлүн көккө сапырып «кыйсыпырын чыгарып» - жок – жок* (АК: 64; БП: 218; Н: 107); 5) *көккө батмак эмес – не хватило бы неба – ihnen der Himmel nicht reichte* ; караңыз:

1. *Если бы звезды стали людьми, им не хватило бы неба. Если бы рыбы стали людьми, им не хватило бы рек и морей* (БП: 223). – 2. *Жылдыздар адам болсо, көккө батмак эмес, балыктар адам болсо, сууга батмак эмес* (АК: 69). – 3. *Wenn die Sterne zu Menschen würden, reichte ihnen der Himmel nicht. Wenn die Firsche zu Menschen würden, reichten ihnen nicht die Flüsse und Meer* (Н: 121);

б) *көктө – по небу – über der Himmel:*

1. *Облака быстро перемещались по небу* (БП: 294). – 2. *Булуттар көктө уйгу-туйгу тытылып көчүп барат* (АК: 151). – 3. *Die Wollken zogen schnell über der Himmel*(Н: 299).

Ысык-Көлдү деңизге салыштырган түрмөктү карап көрсөк, анда орусча *целое* «бүтүн», немисче *ganzes* «бүтүн» сөздөрүнүн маанисине калкып жаткан көк сөз түрмөгүнүн мааниси теңдештирилип калган: *целое море – ganzes Meer – чалкып жаткан көк деңиз*. Кеңдикти белгилеш үчүн котормочу *чалкып жаткан* деген аныктаманы киргизген:

1. *А Иссык-Куль – это целое море* (БП: 206). – 2. *Ысык-Көл деген чалкып жаткан көк деңиз* (АК: 50). – 3. *Der Issyk-Kul ist ein ganzes Meer* (Н: 77). Сүйлөмдөрдөгү колоронимдик катыш: *нөл-көк-нөл*.

Кыргызча текстте 6 сөз, орусчада 4, немисчеде 6 сөз пайдаланылган.

Котормочу артыкбаш колоронимдерди колдонууну өзгөчө жактыргандай туюлат. Мисалы, оригиналда, немисчеде жок эле *көк жамаачы өңдөнүп* түрмөгүн кыргызча текстке кийирип койгон (АК: 39; БП: 197; Н: 52). Бул салыштыруу авторго таандык эмес. Ушундай эле дагы бир салыштыруу бар: *көгала койдой соёрун*. Аны орусчадагы *бить* «сабоо, таяктоо» сөзүнүн эле ордуна койгон (АК: 37; БП: 195; Н: 49). Орусча *вздыхали* «үшкүрүшчү» этишти *ооздорунан көк түтүн үшкүрүп тыйылбады* деген ири көлөмдөгү түрмөк менен алмаштырган. Бийик тоодогу түтөктөн думугууну жазуучу орусча *задыхаяь от горного удушья* деп берсе, котормодо *көк* колороними колдонулуп, татаал сөздүн тутумунда *каракөк болуп түтөгө күйүнүп* деп сүрөттөлөт (АК: 87; БП: 237; Н: 158).

Повестте *безмозглый* – көк мээ – *hirnlosen*, *старый дурень* – көк мээ чал – *Schwach-kopf* семантикалык шайкештиктери жолугат. Буларда кыргызчада гана көк колороними колдонулган. Мээ өзү көгүш боз түстө. Эмне үчүн түс аты терс маанини кабыл алганы түшүнүксүз:

А) 1. - *Ну, старый дурень, теперь держись! Я тебе это припомню!* – прокричал ему вслед Орозкул, потряся кулаком (БП: 247). – 2. – *Эй, көк мээ чал, сени карап эми мага таарынба!* – деп муштумун кесеп, кыйкырып калды Орозкул (АК: 98). – 3. «*-Na warte, du alter Schwach-kopf, jetzt nimm dich nach. Das vergaß ich dir nicht!*» schrie ihm Oroskul hinferner und schuettelte die Faust (Н: 182).

Б) 1. *И проклинаят она тебя – отца своего безмозгло* (БП: 282). – 2. *Көк мээ атама жетсин убалым деп кармап отурам* (АК: 137). – 3. *Und sie verflucht dich – ihren hirnlosen Vater* (Н: 270). Формула: нөл-көк-нөл.

Башка да бир нече үзүндүлөрдө көк колороними кыргызча гана тексттерде кездешерин байкоого болот: *көк коко тикен* – колючий бодяк – *die Stachneldistel* (АК: 19; БП: 180; Н: 11), *көк жал бөрү кейиптенип* – похожий на волка, *бурый, с сединой* - *grau brauner* (АК: 19; БП: 180; Н: 10). Бир жерде котормочу таза сууну кыргызча элестүү кылып *көк кашка* суу деп бериши (АК:95), дагы бир үзүндүдө кыргызча *көк буу уюлгутуп* (АК: 120) түрмөгү орусча, немисче тексттерде шайкешти жок колдонулган. Акыркы эки мисал да жогоруда келтирилген формулага баш иет.

3.6. Сары түсүн атоочу сөздөрдүн үч тилдеги өз ара катышы жөнүндө

Сары түстүн аталышы Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде бир нече ирет учурайт. Бир үзүндүдө орусча *желтые глаза* атрибутивдик сөз айкашына немисче *gelben Augen* деген сөз айкашы шайкештирилет. Ал эми кыргызча текстте түстү *саргайып* деген чакчыл этиш туюндуруп келип, ал *көздөрү* зат атоочун ири көлөмдөгү аныктоочтук түрмөк аркылуу сыпаттайт. Мында да котормочу өзүнө “эркиндикти” көбүрөөк ыйгарып алгандыгы байкалат: 1. *Он видел ее желтые глаза, сузившиеся от ярости* (БП : 201). - 2. *Кемпирдин агы саргайып, ачуудан жүлжүйгөн көздөрүн тиктеди* (АК : 44). – 3. *Er sah ihre gelben, watkerkten Augen* (Н : 63).

Мында: *желт-ые глаз-а сузивши-ие-ся от ярости*

gelb-en watkerkt-en Aug-en

агы сар-гай-ып ачуудан жүлжүйгөн көз-дөр-ү

Көптүктү көргөзүү орусчада үч мүчө менен (-*ые*, -*а*, -*ие*), немисчеде үч мүчө менен (-*en*, -*en*, -*en*), кыргызчада бир эле мүчө менен жүргүзүлгөн. Ал эми түстү туюнтуу орус, немис тилдеринде сын атоочтун негизи аркылуу, кыргызчада чакчылдын негизи аркылуу ишке ашат. Биринчи эки сүйлөмдөрдүн тутумундагы синтагматикалык алака тыгызыраак көрүнөт. Тил аралык карым-катыш, шайкештик парасинтагмада даанараак байкалат.

Башка бир үзүндүдө орусча *зелень* “көк жашыл түс”, *желтизна* “саргайыш, саргаюу, сары түс” сөздөрүнө кыргызча *саргыч* тактоочу, немисчеде бир түстөн экинчи түскө, жашылдан саргаюуга өткөн өзгөрүүлөрдү билдирген эки колороним (*das Grün* “жашыл түс”- *rengilben* “саргара баштаган”) барабарлаштырылат. Көлөмдүк ар түрдүүлүк тексттин мазмунун түшүнүүгө, күз мезгилинин,

бышыкчылыктын, жыйым-терим учурунун жакындашын туюндурат. Караңыз: 1. *Сквозь зелень посевов уже поступала разводящими желтизна – близилась жатва* (БП : 197). – 2. *Кыярып саргыч көрүнөт, эгин бышары жакын окшойт* (АК : 39). – 3. *Das Grün der Saoten begann schon zu vergilben – die Ernte rückte näher* (Н : 52).

Орусча текстти кыргызча Эгиндин **көк-жашыл** түсүнүн арасынан тилке-тилке **сары түс** пайда боло бацтады – оруп жыюу жакындап калган эле деп берсек, автордук сүрөттөөгө жакындап бармакпыз. А.Жакыпбековдун баяндоосу, жалпы жагдайды кыскача сыпаттап берет, бирок эгин талаасындагы көк-жашыл түстүн өзгөрүлүп, аз-аздан саргарып бара жаткандыгы көрсөтүлбөй калган. Автор жыйым-теримдин, оруп-жыюунун жакындап келе жаткандыгын ишенимдүү белгилейт. Бул ишенимдүүлүк котормодо күмөндүү болжол түрүндө берилет(окшойт баяндоочу аркылуу).

Бир үзүндүдө жазуучунун ой-тутумунда жүргөн кыргыз, орус тилдеринин “аралашуусу”, интерференциясы байкалат. Ч.Айтматов сары майды *желтое топленое масло* деп атайт. Бул үч мүчөлүү синтагма немис тилине да үч сөз менен оодарылат: *gelber zerlassener Putter*. Сөз сары май кошулган ысык сүт жөнүндө жүрөт. Кыргызча *сары эритилген/сызгырылган май* деп айтуу өөн учурайт, аны *сары май* деп эле атайт. Орустар *желтое масло* деп айтышпайт. Караңыз: - 1. Потом она принесла мальчику горячего молока с *желтым топленным маслом* (БП : 283). – 2. Анан *сары май* салып, ысык сүт берди балага (АК : 138). – 3. *Sie brachfe dem Jungen heibe Milch mit gelber zerlassener Butler* (Н : 271).

Тексттин курамындагы бизди кызыктырган синтагмалык түрмөк орусча, немисче окшош түзүмгө ээ болуп, кыргызча түзүм кыйла булардан оолактап кеткен:

молоко с желт-ым топлен-ым масл-ом
Milch mit gelb-er zerlassen-er Butl-er

Бул эки тилдеги параллелдүү парасинтагмага кыргызча *Сары май салып, ысык сүт берди* коошо бербейт, бирок жалпы мазмуну боюнча шайкеш эле.

Бир үзүндүдө сегиз сап поэтикалык текст берилет. Орусча текстте *рыжий* колороними 5 ирет, *бурый* колороними 5 ирет учурайт. Алар немисчеге да которулуп берилген: *рыжий* сөзү *rot-* уңгусу менен 5 жолу, *бурый* сөзү *braun-* уңгусу менен 5 жолу. Бул адекваттуулук кыргызча котормодо кескин бузулган.

Жогоруда келтирилген мисалдар, алардын негизинде жүргүзүлгөн салыштыруулар кыргызча котормонун бир нече бөтөнчөлүктөрүн өзгөчө белгилөөгө негиз болот.

1. Орусча, кыргызча тексттерде шайкештик, өз ара адекваттуулук сакталган. Немисче котормо тыкан аткарылган.

2. Кыргызча текст өтө эле эркин түзүлгөн, оригиналдан кыйла эле оолактап кеткендиги байкалат. Колороним эмес сөздөрдүн маанисин өң-түс аталыштары менен берген учурлар арбын кездешет.

3. Орусча ыр саптарындагы колоронимдер мааниси боюнча өтө алыс эле атоолор менен алмаштырылып калган. Ошондуктан оригинал менен котормодогу түс атоолорунун сандык-сапаттык көрсөткүчтөрүн аныктоо оңой болбойт.

3.7. Боз, жашыл, күрөң жана башка түстөрүнүн аталыштары көркөм текстте. *Боз* лексемасы бир кыйла учурларда *ак* сөзүнүн синоними болуп калат.

Жүнү аппак эшекти кыргыз *ак эшек* дебейт. Анткени анын сүтү, эти арам делинет да, *ак* аныктамасы ага карата колдонулбайт. Ал эмес *ак бээ*, *ак кулун*, *ак ат*, *ак жорго* сөз айкаштары да учурабайт, дайыма *боз ат/ак боз ат*, *боз/ак боз жорго*, *боз бээ* деп айтылат. *Ак кулун* – гипотетикалык айкаш, анткени *ак боз аттар*, бээлер туулганда көк, кара көк болуп туулат, бир жаштан өтүп түлөгөндөн кийин гана *ак түк*, *жүн чыгат*.

«Ак кеме» повестинде кыргызча *боз* уңгусу же сын атоочу түрдүүчө эквиваленттерге ээ. Кыргызча 7 ирет *боз* аталышынын, 4 ирет *көк* сөзүнүн, орусча 5 ирет *зеленый* сөзүнүн колдонулганын, немисчеде *grau* сөзүнүн 5 жолу, *grün* сөзүнүн 4 ирет колдонгондугу көрсөтүлдү.

Повесттин кыргызча текстинде *күрөң* сын атоочу үч ирет колдонулат. Орусчада *коричневый*, *бурый* деп аталган колоронимдер кыргызчага *күрөң*, немисчеге *braun* болуп оодарылган. Кыргызча котормодо бир нече жолу *буурул* колороними кездешет (жогоруда да айтылган). Төмөнкү эки үзүндүдө *буурул* сын атоочу бирде орусча *ярый* «буураканданган, долуланган, жинденген, кутурунган» сөзүнө, бирде *бурый* «күрөң» сөзүнө шайкештирилет. Бул окшоштурууда жан бар. Анткени кыргызча *буура* «эркек төө, айгыр төө», *бууракан* «оолуккан, жинденген», *бууракандан* «катуу жинденип, өтө ачууланып» сөздөрүнө орусча *бурый* сөзү менен тектештирилиши мүмкүн. Орусча *бурый* (укр. *бурый*, поляк. *bury* «карамтыл боз») сөзү түрк, инд-иран, роман тилдеринин фактылары менен салыштырылат: түркчө *bur* «жээрде», персче *bōr* «тору, жээрде», б.инд. *babhrus* «жээрде күрөң, тору», лат. *burrus* «кочкул кызыл» (173 I: 349). Бирок, негедир, немисче *braun* «күрөң» (28 I:285) сөзүндөгү *br-* байыркы уңгусу эсепке алынбайт: *brauner Zucker* «кара/күрөң (күйгүзүлгөн) шекер». Немисче *braun* сөзүнүн кыргызча *буурул*, орусча *бурый* сөздөрүнө дал келиши кокустук эмес. Алыскы тектештик жөнүндө да болжолдоого болот.

Повесттин бир кыйла бөлүктөрүндө колоронимдер топтоштурулуп колдонулган. Бир жерде сөздөр тизмеленип келгенде, алардын өз ара шайкештигин аныктоо бир кыйла жеңил. котормолордо шайкештик-шайкешсиздик, дал келүүчүлүк-дал келбөөчүлүк көрүнүштөрү кенен учурай тургандыгын айтууга болот жана оригинал менен анын башка тилдерге оодарылган тексттеринде тактык, так эместик, тексттен оолактап кетүүчүлүк сыяктуу сапаттардын учурай тургандыгын байкайбыз. Кээде сапаттык гана эмес, сандык көрсөткүчтөрдүн да чектен чыгып кеткендигин белгилөөгө болот.

КОРУТУНДУ

Колоронимдер тууралуу лингвистикалык изилдөөлөр менен таанышып, булардын Ч.Т. Айтматовдун «Ак кеме» повестинде колдонулушун, орусчадан немисчеге жана кыргызчага которулушун салыштырып талдоо бир нече жалпы жоболорду жана идеяларды атайын жиктеп карап чыгууга негиз болду.

1. Өң-түстүн табигый бөтөнчүлүктөрү эзелтен эле окумуштуулардын көңүлүн бөлүп келген (Аристотель, Платон ж.б.). Байыркы гректердин, индустардын, кытайлардын ж.б. элдердин түскө карата көз караштары маалым. Түстөрдүн табигый-илимий теориясы (И. Ньютон), физиологиялык-практикалык көз караштан иликтениши (В. Гете) колоронимия үчүн өз убагында маанилүү болгон.

2. Түстү изилдөөнү табигый илимдердин өкүлдөрү (химиктер, физиктер, биологдор, психофизиологдор, медиктер, экологдор, океанологдор, астраномдор ж.б.) да, гуманитардык илимдердин өкүлдөрү (тилчилер, адабиятчы филологдор, эстетиктер, психологдор, семиотиктер, көркөм өнөр таануучулар, дин таануучулар, этнографтар ж.б.) да жүргүзүшүп, практиктер (сүрөтчүлөр, боекчулар, шыбакчылар, архитекторлор, курулушчулар, булгаарычылар, кездемечилер, кийизчилер, оймочулар, куракчылар ж.б.) өң-түс бөтөнчүлүктөрүн өз адистиктеринин чегинде пайдаланышкан.

3. Окумуштуулар түстөрдү бир нече критерийлердин негизинде топтоштурушат: а) табигый жана жасалма түстөр; б) “жылуу” жана “суук” түстөр; в) ахроматикалык (боексуз) жана хроматикалык (боектуу) түстөр; боектуу түстөр өңдүү, жарык жана жыш болот; г) объективдүү баалануучу жана субъективдүү баалануучу түстөр; д) символдук маанилүү жана маанисиз түстөр (символдуу-символсуз маанидеги түстөр); е) абстрактуу-конкреттүү түстөр; ж) ачык- күнгүрт түстөр (сүйүнтүүчү-чөгүнтүүчү, активдүү-пассивдүү ж.б.); з) таза жана кошулма түстөр; и) заттарга салыштырылуучу же салыштырылбаган түстөр ж.б.

4. Түс аталыштарын изилдөөдө биз бир нече илимий-лингвистикалык концепциялардын жана башкалардын жоболоруна таяндык: а) салыштырма жана типологиялык лингвистика; б) лингвосомиотика жана котормо теориясы; в) антропоборбордук тил илими; г) тилдик материалдарды полипарадигмалык өңүттө талдоо теориясы; д) парасинтагма жөнүндөгү окуу.

5. Иште бир нече жаңы натыйжадар алынды: а) орус, кыргыз, немис тилдериндеги колоронимдердин тизмеси жана өз ара эквиваленттери берилди. алардын семантикалык шайкештиги белгиленди. Эзелки *кар “кара” сөзүнүн рефлексери ностратиканын алкагында талдоого алынды; б) кыргыз колоронимдеринин төркүнүнө этимологиялык талдоо жүргүзүлдү; в) Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги түс аталыштарына сапаттык-сандык мүнөздөмө берилди; г) повесттеги орусча колоронимдердин немисчеге жана кыргызчага которулушуна лингвотипологиялык сыпаттоо жасалды; д) тил аралык эквиваленттүүлүктүн жалпылоочу моделдери иштелип чыгып, колдонулду.

6. Повесттин үч тилдеги тексттеринде 1916 түс аттары бар, алардан 699 кыргызча, 604 немисче, 613 орусча. Колоронимдердин пайыздык катышын өзүнчө диаграмма түрүндө белгилөөгө болот. Караңыз:

Мында түстөрдүн жалпы катышы: орус тилинде – 613; кыргыз тилинде – 699; немис тилинде – 604. Жалпы саны: 1916. Статистикалык маалыматтарды төмөндөгү таблица түрүндө көрсөтөбүз :

К \ Ч	1	2	3	4	5	6	7	8	9
БП	44	7	41	5	5	4	–	5	–
АК	52	19	28	6		3(кз); 10	3	7	3(ак)
Н	44	9	22	5	4	6	–	5	–
жыйынтык	140	35	91	16	9	23	3	17	3

Горизонталдык цифралар: 1-ак; 2-кара; 3-кызыл, 4-сары, 5-жашыл, 6-көк, 7-күрөң, 8-боз, 9-куу, кыскартуулар: К-колоронимдер, Ч- чыгарма, БП - орусча, АК- кыргызча, Н - немисче.

Колоронимдердин чыгармадагы шайкештиктери бир нече моделдерге, же формулаларга топтолушат: 1) К – К – К (86 санда); 2) К – Ø – К (9 санда); 3) К – Ø – Ø (2 санда); 4) Ø – К – Ø (71 санда); 5) Ø – Ø – К (1 санда); 6) К – К – Ø (4 санда).

7.Котормо толугу менен адекваттуу аткарылбаган. Орусчадан кыргызчалатууда эркиндикке кенен жол ачылып калган. Айрым учурда бир эле орусча колоронимге көптөгөн кыргызча колоронимдер берилет. Бул учурда шайкештик жөнүндө сөз кылүүга такыр болбойт. Кээде котормочу А. Жакыпбеков жазуучуга өзүнүн теңирчилик идеологиясын тануулап, Ч.Айтматовду сөзүнүн философиясынан жасалма алыстатып коет.

Диссертациянын негизги натыйжалары төмөнкү басылмаларда чагылдырылды:

1. Шарипова, Ч. Р. Сопоставительно-парадигматическое изучение немецких и кыргызских имен прилагательных / А. К. Кайкыбашева, Ч. Р. Шарипова, Г. Ш. Мырзаibraимова // Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования " Российский государственный социальный университет " в г. Ош Киргизской Республики. – 2014. – № 12. – С. 27-29. – EDN UTUOS. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35209225>

2. Шарипова, Ч. Р. Цветокультурные установки в немецком языке и их сопоставительный анализ с другими языками / Ч. Р. Шарипова // Вестник Ошского государственного университета. – 2017. – № 4. – С. 214-217. – EDN YNSIGR. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32379518>

3. Шарипова, Ч. Р. Некоторые особенности цветообозначений в кыргызском языке / Ч. Р. Шарипова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 11. – С. 265-266. – EDN NSMZKV. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32582310>

4. Шарипова, Ч. Р. Некоторые семантические особенности колеронимов в немецком языке / Ч. Р. Шарипова, Э. А. Абсаматова // Известия вузов

Кыргызстана. – 2017. – № 12. – С. 205-206. – EDN YTFZTY.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=32659663>

5. Шарипова, Ч. Р. Передача колеронимов немецкого языка в идиомах / Ч. Р. Шарипова // Наука. Образование. Техника. – 2018. – № 3(63). – С. 64-70. – EDN ZALWMH. <https://elibrary.ru/item.asp?id=37155366>

6. Шарипова, Ч. Р. Цветообозначение в произведениях знаменитых немецких писателей / Ч. Р. Шарипова // Наука. Образование. Техника. – 2018. – № 3(63). – С. 70-75. – EDN ZALWMP. <https://elibrary.ru/item.asp?id=37155367>

7. Шарипова, Ч. Р. Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинде колеронимдердин берилиши (салыштырууларды талдоонун негизинде) / Ч. Р. Шарипова // Илим. Билим. Техника. – 2019. – №. 3(66). – Р. 78-81. – EDN UNNBVA. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42818975>

8. Шарипова, Ч. Р. Пракорень *kar "черный" и его рефлексy в языках Евразии / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев, А. К. Зулпукарова, Ч. Р. Шарипова // Евразийское научное объединение. – 2021. – № 4-4(74). – С. 310-314. – EDNTVBVYKK. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45754372>

9. Шарипова, Ч. Р. Некоторые трансформы пракорня *kar "черный" в киргизском языке с точки зрения ностратики / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев, А. К. Зулпукарова, Ч. Р. Шарипова // Евразийское научное объединение. – 2021. – № 4-4(74). – С. 314-317. – EDN IVIBPH. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45754373>

10. Шарипова, Ч. Р. Орус, кыргыз жана немис тилдериндеги колеронимдердин зоологиялык номинацияларда берилиши / Ч. Р. Шарипова // Илим. Билим. Техника. – 2023. – №. 2(77). – Р. 157-160. – DOI 10.54834/16945220_2023_2_157. – EDNNHQPK. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53958548>

11. Шарипова, Ч. Р. Көркөм тексттердеги котормо «эркиндиги» тууралуу / А.Т.Абдраева, Шарипова, Ч. Р. // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Ош, 2023. – С.17-21.

12. Шарипова, Ч. Р. Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги ак түстүн аталыштарынын орусчадан кыргызчага жана немисчеге которулушу / А.Т.Абдраева, Шарипова, Ч. Р. // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Ош, 2023. – С. 21-26.

Шарипова Чынар Раимбековнанын “Ч. Айтматовдун “Ак кеме”

повестиндеги орусча, немисче жана кыргызча колоронимдердин парасинтагматикалык салыштырма мүнөздөмөсү” аттуу 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: өң-түс, колороним, түс таануу, түс өлчөө теориясы, ахроматикалык түстөр, хроматикалык түстөр, деривация, семиотикалык кызмат, шайкештик, этимология, ностратика, эквивалент, синтагматикалык потенциал, стилистикалык мүмкүнчүлүк, экспрессивдик түрлөнүүчүлүк.

Изилдөөнүн объектиси – тилдеги өң-түс атоолорунун системасы.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз, орус жана немис тилдериндеги түс номинанттарынын Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде атоо, көркөмдөө, баалоо жана эмоцияны билдирүү максаттарында колдонулушу.

Изилдөөнүн максаты - Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги орусча колоронимдердин немис жана кыргыз тилдерине которулушун салыштырып талдоо.

Изилдөөнүн методдору. Коюлган милдеттер эмпирикалык (байкоо, топтоо, каттоо, иреттөө, системалаштыруу, которуу, саноо, чечмелөө, эксперимент жүргүзүү ж.б.), жалпы теориялык (сыпаттоо, салыштыруу, жандаштыруу, жалпылоо, моделдештирүү, аналогия, индукция, дедукция, анализ, синтез ж.б.) методдор жана диалектикалык метод аркылуу аткарылды.

Алынган жаңы илимий натыйжалар:

1) кыргыз колоронимдеринин төркүнүнө этимологиялык талдоонун жүргүзүлүшү;

2) Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги түс аталыштарына сапаттык-сандык мүнөздөмө берилиши;

3) повесттеги орусча колоронимдердин немисчеге жана кыргызчага которулушуна лингвотипологиялык сыпаттоонун аткарылышы;

4) тил аралык эквиваленттүүлүктүн (шайкештиктин) жалпылоочу моделдеринин иштелип чыгышы жана колдонулушу.

Изилдөөнүн колдонуу чөйрөсү. Диссертациянын натыйжалары тексттин тилин изилдөөчүлөргө, сөз маданияты жана стилистика боюнча сабактарда айлана-чөйрөнү сүрөттөөдө колоронимдерди колдонуу ыкмаларын үйрөнүүгө, көркөм чыгарманы тилден тилге которуу теориясын өздөштүрүүгө, орусча-немисче-кыргызча үч тилдүү, түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүүгө өбөлгө боло алат. Ал эми теориялык баалуулук катары, изилдөөнүн материалдары ЖОЖдордо лексикология, салыштырма тил илими боюнча атайын курстарды, семинарларды өтүүдө колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

кандидатской диссертации Шариповой Чынар Раимбековны на тему “Парасинтагматическая сравнительная характеристика русских, немецких и кыргызских колоронимов в повести Ч. Айтматова «Белый пароход» по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сравнительное языкознание на соискание ученой степени кандидата филологических наук

Ключевые слова: цвет, колороним, распознавание цвета, теория измерения цвета, ахроматические цвета, хроматические цвета, деривация, семиотическая служба, соответствие, этимология, ностратика, эквивалентность, синтагматический потенциал, стилистическая возможность, экспрессивное разнообразие.

Объект исследования – система цветowych названий в языке.

Предмет исследования – использование цветных номинантов на кыргызском, русском и немецком языках в повести Ч.Айтматова “Белый пароход” с целью обозначения, художественного выражения, оценки и выражения эмоций.

Цель исследования - Сравнительный анализ перевода русских колоронимов на немецкий и кыргызский языки в повести Ч. Айтматова "Белый пароход".

Методы исследования. Поставленные задачи обусловили использование следующих методов: эмпирический (наблюдение, накопление, регистрация, сортировка, систематизация, перевод, подсчет, интерпретация, проведение экспериментов и т. д.), общие теоретические (описание, сравнение, анимация, обобщение, моделирование, аналогия, индукция, дедукция, анализ, синтез и т. д.), и диалектический метод.

Научная новизна результатов исследования:

- 1) осуществлен этимологический анализ группы кыргызских колоронимов;
- 2) произведена качественно-количественная характеристика названий цветов в повести Ч.Айтматова "Белый пароход";
- 3) выполнено лингвотипологическое описание перевода русских колоронимов повести на немецкий и кыргызский языки;
- 4) разработаны и внедрены обобщающие модели межъязыковой эквивалентности колоронимов.

Область применения исследования. Результаты диссертации могут способствовать исследователям языка текста, изучению способов использования колоронимов при описании окружающей среды на занятиях по культуре речи и стилистике, освоению теории перевода художественного произведения с языка на язык, созданию русско-немецко-кыргызского трехязычного толкового словаря. А в качестве теоретической ценности материалы исследования могут быть использованы при прохождении специальных курсов, семинаров по лексикологии, сравнительному языкознанию в вузах.

RESUME

of the dissertation of Sharipova Chynar Raimbekovna on the theme "Parasintagmatic comparative characteristics of Russian, German and Kyrgyz coloronyms in the story of Ch. Aitmatova "White Steamship" on the specialty 10.02.20 – comparative historical, typological and comparative linguistics. The dissertation is submitted for the degree of Candidate of Philology

Key words: color, coloronym, color recognition, color measurement theory, achromatic colors, chromatic colors, derivation, semiotic service, correspondence, etymology, nostratics, equivalence, syntagmatic potential, stylistic possibility, expressive diversity.

The object of research is the system of color names in the language.

The subject of the study is the use of colored nominees in Kyrgyz, Russian and German in the story of Ch. Aitmatov's "White Steamship" for the purpose of designation, artistic expression, evaluation and expression of emotions.

The purpose of the study is Comparative analysis of the translation of Russian coloronyms into German and Kyrgyz in Ch. Aitmatov's novel "The White Steamship".

Research methods. The tasks set led to the use of the following methods: empirical (observation, accumulation, registration, sorting, systematization, translation, counting, interpretation, conducting experiments, etc.), general theoretical (description, comparison, animation, generalization, modeling, analogy, induction, deduction, analysis, synthesis, etc.), and the dialectical method.

Scientific novelty of the results obtained:

- 1) conducting an etymological analysis of a group of Kyrgyz coloronyms;
- 2) Qualitative and quantitative characteristics of the names of flowers in the story of Ch. Aitmatov's "White Steamship";
- 3) the implementation of a linguotypological description of the translation of the Russian coloronyms of the story into German and Kyrgyz languages;
- 4) development and application of generalizing models of interlanguage equivalence (correspondence).

The area of research application. The results of the dissertation can contribute to researchers of the language of the text, the study of ways to use coloronyms in describing the environment in classes on speech culture and stylistics, the development of the theory of translating a work of art from language to language, the creation of a Russian-German-Kyrgyz trilingual explanatory dictionary. And as a theoretical value, the research materials can be used when taking special courses, seminars on lexicology, comparative linguistics at universities.

